

nentem argumentu o kontinuitě tří komunit vysokoškolských učitelů. Pro čtenáře, kterému je blízký některý z těchto kontextů knihy, pak mohou být jména vysoce instruktivní. Odkazy na prameny a literaturu jsem zvolil proto, aby bylo možné upozornit na další nezbytnou literaturu.

Termín vysoká škola odpovídá v textu německému *Hochschule* či ruskému VUZ. Kniha se též snaží o používání zavedené vysokoškolské titulatury – profesori, docenti (po dosažení habilitace – německy *Dozenten*, polsky *docenci*), odborní asistenti a asistenti.³ Široce pojatý pojem věda ve středoevropském a východoevropském kontextu odpovídá v textu německému pojmu *Wissenschaft* nebo polskému *nauka*. V knize se též používá dobový pojem „dělník a rolník“ a jeho děti k označení příslušníka určité třídy jak ve městě, tak i na venkově, aby se jasně odlišil od profesních a podnikatelských tříd, které ovládaly vysoké školství v předchozím režimu. Dělníci a rolníci proto označují předchozí neprivilégované vrstvy obyvatelstva. Kurzy, které byly vytvořeny, aby je připravily na studium na univerzitách, se proto často označovaly jako dělnické a rolnické fakulty (školy pracujících) či dělnické kurzy. Tyto pojmy se v knize používají pro srovnání podobných institucí v jednotlivých zemích. Podobně pojem „dělnický student“ může označovat studenta jak z dělnické, tak i z rolnické rodiny.

V průběhu svého výzkumu jsem čelil dvěma formám kritiky. První se týkala komparativního pojetí mého projektu a druhá poté jeho lehce revisionistických cílů. Ještě než jsem dokončil archivní výzkum, byl jsem informován experty na tuto problematiku, že ve zkoumaných případech bude existovat jen velmi málo odlišností, a proto srovnávací metoda nepřinese žádné výsledky. Přední německý znalec československé historie můj projekt odmítl v roce 1993 se slovy: „Das war damals doch alles ganz gleich!“ – Dříve bylo všechno úplně stejné. Poté, co jsem publikoval své poznatky, objevila se kritika, že vytvářím „umělého panáka uniformity“. Doufám, že čtenář tuto otázku posoudí sám. Ať již bude jeho úsudek jakýkoli, je zřejmé, že při studiu imaginární uniformity se toho můžeme hodně naučit. A to ať již je tato uniformita iluzorní nebo ne.

³ Jisté problémy mohl způsobit autorův původní překlad českých, polských a německých titulů do angličtiny a jejich následný zpětný překlad do češtiny. Pozn. překl.

Na podzim roku 1948 vyhlásila Komunistická strana Sovětského svazu své univerzálně platné zásady historického vývoje a tento systém politické organizace začala prosazovat i u ostatních komunistických stran vládnoucích ve střední a východní Evropě.⁴ Začal dosud nevídaný proces napodobování, v jehož průběhu se dosud různorodé kultury a společnosti mezi řekami Labe a Bug změnily v miniaturní kopie Sovětského svazu. V každé z nich došlo ke kolektivizaci zemědělství, znárodnění dolů a těžkého průmyslu či k zavádění uniformní socialistické bytové výstavby. Pochodovaly v nich zástupy uniformované mládeže, všude se vylepovaly plakáty a vyvěšovaly prapory s malými místními Staliny – ať již to byl Walter Ulbricht, Klement Gottwald nebo Bolesław Bierut. Pozorovatelé ze Západu byli ohromeni zjevnou totalitou a uniformitou těchto změn. V roce 1959 Zbigniew K. Brzezinski napsal, že „opakování sovětské zkušenosti 30. let povede k vytvoření prostředí, které bude stejné jako prostředí sovětské“.⁵ Hlavní role při zavádění jednotného sovětského modelu do zemí východního bloku byla svěřena sovětským poradcům, které, jak říká Joseph Rothschild, museli východoevropští komunisté „na slovo poslouchat“.⁶

Výše zmíněné vize uniformní a totální sovětizace střední a východní Evropy stále ovládají představy historiků.⁷ Odborníci již dříve popsali, že

⁴ Brzezinski, *The Soviet Bloc*, s. 71–72. V této studii se pojmu „východní Evropa“ užívá i jako synonyma pro „střední a východní Evropu“, tj. státy sovětského bloku. Pojem „střední Evropa“ je míněn jako prostor mezi Německem a Ruskem a je používán spíše pro období mezi dvěma světovými válkami.

⁵ Brzezinski uváděl, že společnosti států východní Evropy se stávají „replikami sovětského systému“. Tamtéž, s. 85–87, 100–102.

⁶ Rothschild, *Return to Diversity*, s. 145.

⁷ Hlavní syntézy pojednávající o východoevropské historii, které vznikly v posledních několika desetiletích, zdůrazňují, že stalinismus ve východoevropských státech byl uniformní, a analyzují sovětský blok v tomto období, jako by se jednalo o vnitřně nerozporný celek. Robin Okey ve své knize *Eastern Europe 1740–1980* (1982) popisuje nástup stalinismu ve východní Evropě jako „proces uniformizace, který rychle redukoval východoevropské státy na slavistické modely Sovětského svazu“, s. 198. Podle knihy Jacquese Rupnika *The Other Europe* (1989) „sovětizace

bezprostředně poválečné období přineslo v těchto státech relativní otevřenost, avšak období stalinismu (vymezované lety 1948–1954) se stále považuje za období „doby ledové“, blízké přírodní katastrofě. V této době stát ovládaný komunistickou stranou přetvořil základy společnosti sledovaných států podle svých představ a bez ohledu na jejich dosavadní často odlišnou historii a kulturu.⁸ Jistá výjimka byla dosud připouštěna jen pro Polsko, kde nebyla prováděna tak silná proticírkevní politika, uvnitř strany docházelo k rozbrojům a kde se projevil i vlažný přístup ke kolektivizaci zemědělství.⁹ Avšak jeden z významných polských odborníků na sledované období přesto nedávno popsal polskou společnost jako společnost, která „neměla co postavit do cesty ... při budování sovětského modelu totalitního státu ... ve všech sférách života státu, veřejnosti a národa“.¹⁰

Při popisu společenské reality stalinistické východní Evropy historikové často reprodukují pohledy 50. let 20. století. Svědkům tehdejších událostí se tato oblast světa zdála být uniformní. Na jaře roku 1952 odborník na románskou literaturu na univerzitě ve východoněmeckém Halle a autor jedinečného deníku, Viktor Klemperer, navštívil stavby, obchodní domy, univerzity a další veřejná místa ve Varšavě, Gdaňsku a Wrocławu. Do svého deníku si poté zaznamenal svůj názor, podle něž mu tento zážitek pomohl vytvořit pojem „uniformitas sowjetica postbellica“. Poté, co ve Varšavě seděl tři

východní Evropy znamenala úplnou kontrolu komunistické strany každého ze států nad příslušnou společností, ale také úplnou sovětskou kontrolu nad těmito komunistickými stranami“, s. 109. George Schöpflin ve své knize *Politics in Eastern Europe* (1993) hovoří o stalinistickém období jako o době, kdy „byla na východní Evropu uvalena identická forma a obsah“, s. 76–77. Kniha německého autora Hackera *Der Ostblock* zase hovoří o období 1947–1953 jako o „fázi totální konformity“, s. 413–438. Pro podobné názory, které se objevují od 70. let do současnosti, viz Hoensch, *Sowjetische Osteuropa-Politik*, s. 44–45; Tomaszewski, *Socialist Regimes*, s. 165; Simons, *Eastern Europe*, s. 70–79; Tismaneanu, *Reinventing Politics*, s. 28; Jowitt, *New World Disorder*, s. 176; Stokes, *From Stalinism*, s. 6; Berend, *Central and Eastern Europe*, s. 39, 43 a 48. K přehledům, které ponechávají více prostoru rozdílným ve vývoji, viz Crampton, *Eastern Europe in the Twentieth Century*; Longworth, *The Making*, a Wandycz, *The Price of Freedom*.

⁸ Pojem „doba ledová“ je použit Jacquesem Rupnikem v jeho knize *The Other Europe*, s. 109–128.

⁹ Korboński, „Poland“, s. 265–266; Wandycz, *The Price of Freedom*, s. 248–250; Davies, *God's Playground*, 2, s. 581–582; Kuroń a Żakowski, *PRL*, s. 56; Brus, „Stalinism“. Pro polemiku s pojmem „bezbranná společnost“ za stalinismu viz Kenney, *Rebuilding Poland*.

¹⁰ Viz například interpretaci jednoho z hlavních odborníků na poválečné období, Paczkowski, *Pół wieku*, s. 238, a rozhodně odmítnutí mírnějšího stalinismu v Polsku in Paczkowski, Karpiński, „Czy PRL była państwem polskim“, s. 64–69. K interpretaci, která připouští úplnou stranickou kontrolu v době stalinismu, avšak zároveň hovoří o „méně extrémním“ stalinismu, viz též Garlicki, *Stalinizm*, s. 24–25 a 73.

hodiny na pódiu a přihlížel prvomájovému průvodu, napsal: „Byla to ta nejnudnější, nejuniformovanější a nejzrežirovanější část našeho výletu do Polska. Přežil jsem to. Ale co jsem si z toho odnesl? Nejdokonalejší pocit uniformity, který je možno si představit.“¹¹

Historikové mají jen málo příležitostí či důvodů, aby výše zmíněné představy podrobili kritickému zkoumání. Na jedné straně nenabízejí alternativní perspektivy a na druhé straně jsou stejně jako současníci ohromeni uniformitou státního teroru, který na počátku 50. let postihoval dokonce i věrné příslušníky komunistické strany. Zdálo se, že režimy, které byly schopné takového extrémního násilí, nemají žádná omezení. I kdyby nebyl sovětský systém kopírován ve všech případech do posledního detailu, pro východoevropské komunistické strany neměl být žádný podstatný cíl za použití stejných prostředků nedosažitelný.

Tato kniha se snaží zpochybnit uvedené pojetí a pokouší se ukázat, že pod fasádou uniformity přežívaly především v „severním pásu“ země střední a východní Evropy i během stalinistického období rozdílné národní tradice, které daly vzniknout různým kontextům politiky a společenské zkušenosti. Zabývá se politikou, která byla uplatněna vůči jedné z institucí – vysokým školám, a pojednává o jejich vývoji v kontextu historie Poláků, Čechů a východních Němců. Univerzity byly klíčem k vytvoření socialistické společnosti, neboť byly nejen centrem reprodukce národní historie a ideologie, ale i centrem výchovy nových elit, kterým východoněmecký ideolog Kurt Hager říkal „velitelé“.¹²

Ještě důležitější než vyrovnání se s dobovou představou uniformity je však pro tuto knihu vyvození závěrů ze zjištěných rozdílností při uplatňování sovětského modelu ve středoevropských státech východního bloku. Hlavním cílem této knihy je proto odhalit ty aspekty historického vývoje, které by zůstaly nepopsány, pokud by zvolené tři státy byly pojednány odděleně. V jejich otrockých duplikacích sovětského modelu vytvořili východoevropští stalinisté nechtěně laboratoře vhodné pro provedení takovýchto srovnávacích studií. Tím, že vyvinuli tak silný tlak po uniformitě zejména při ovlád-

¹¹ Klemperer, *So sitze ich*, díl 2, s. 266–276. (Česky vyšlo pod názvem *Deníky, Chci vydat svědectví*. Praha, Paseka 2004. Pozn. překl.)

¹² Ve svém projevu 12. prosince 1954 Kurt Hager řekl, že „univerzity vzdělávají vedoucí kádry našeho státu, ekonomiky a kultury, vzdělávají soudruhy“. SAPMO-BA, ZPA, IV 2/9.04/85, II. 123–125. Viz též Seton-Watson, *Eastern Europe*, s. 229. „Ve východoevropských státech jsou vůdci jakékoli generace vždy ti, kdož mají vysokoškolské vzdělání. To je hlavním nástrojem, jak vzniká vládnoucí vrstva.“

nutí politické oblasti, ponechali některé „odlišnosti“, které byly při zkoumání politického vývoje dosud podceňovány. Zejména se to týká sociální struktury a politické kultury.¹³ Jak ještě uvidíme, instituce a programy, které byly v těchto letech vytvořeny ve východoevropském vysokoškolském vzdělávání, byly téměř identické. To, co se lišilo, byli lidé, kteří se v jejich rámci pohybovali. V závislosti na národním prostředí a sociokulturním milieu měli odlišné názory na hodnotu vzdělání, ale i na další ústřední koncepty tohoto období, na stát a zejména na sovětský model socialismu.

Rozdílná zkušenost stalinismu, jejíž prozkoumání je jedním z cílů této knihy, v mnoha ohledech předurčila velmi odlišné cesty, kterými se východoevropské společnosti ubíraly v poststalinistickém období. Vysokoškolská politika sledovaného stalinistického období vytvořila podmínky pro chování inteligence v Československu, východním Německu a Polsku během krizí, které periodicky otrásaly regionem po roce 1956. Tato kniha se snaží polemizovat s nejnovějším tvrzením Grzegorza Ekierta, který o krizích v poststalinistickém období říká, že „rozdíly mezi jednotlivými státy v regionu a mezi jejich státně socialistickými režimy byly důsledkem předchozích politických krizí a výsledkem komplexních odpovědí států ovládaných komunistickými stranami, regionálních a společenských sil na tyto krize“. Pohled nabízený touto knihou je přesně opačný. Krize vyrůstaly z podmínek, které byly vytvořeny v bezprostředně poválečném období a které měly specifické národní znaky. Bytelnost socialistického ústrojí byla závislá na těchto základech.¹⁴

Poučení z historického vývoje Sovětského svazu ve vztahu k vysokým školám bylo jasné. Vedoucím představitelům „buržoazní ideologie“ zejména v humanitních oborech a v právu muselo být zabráněno v kontaktu se studenty. Po bolševické revoluci byly v Rusku uzavřeny právnické fakulty, celá řada profesorů byla propuštěna a na jejich místě byly otevřeny „společenskovědní fakulty“ se „silným jádrem rudých profesorů“.¹⁵ V roce 1922

¹³ V souladu s pracemi Sidneyho Verby tato kniha chápe politickou kulturu jako „subjektivní orientaci společnosti na politiku“. Citováno podle Tuckera, „Culture“, s. 176. O politické kultuře komunistické východní Evropy viz též Meyer, „Communist Revolutions“, s. 345–370; Jowitt, *New World Disorder*, s. 50–87, a příspěvky in Brown, *Political Culture*.

¹⁴ Viz Ekiert, *The State against Society*, s. 4. Podobný názor vyslovil Joseph Rothschild, když napsal: „Pouze po smrti Stalina ... se mohly uplatnit rozdíly mezi státy střední a východní Evropy, jejich historické individuálnosti a suverénní orientace.“ *Return to Diversity*, s. 218.

¹⁵ K nucené transformaci moskevské právnické fakulty ve fakultu společenských věd viz Novikov, „Moskovskij Universitet“, s. 173–174, a Stratonov, „Poteria“, s. 196–197.

bylo ze Sovětského svazu nuceně deportováno mezi 100 až 150 „protisovětsky smýšlejících právníků, literátů a profesorů“.¹⁶ Diskontinuita ve společenských vědách byla následně prohloubena za Stalinovy vlády na konci 20. a počátku 30. let 20. století, když byla zpochybněna i samotná existence vysokých škol.

Poté, co byly sovětské univerzity zbaveny nepřátel režimu, byly naplněny jeho ostentativními přívrženci: studenty z dosud znevýhodněných vrstev společnosti, kteří se měli režimu odvděčit loajalitou za umožnění vzestupu ve společenském žebříčku. Během prvních etap vývoje sovětské společnosti byla při studiu dávana přednost studentům z „dělnických či rolnických rodin“. Byly zakládány zvláštní vzdělávací instituce nazývané *rabfaki* (fakulty pracujících), jejichž cílem bylo poskytnout takovýmto studentům náhradní přípravu na studium na vysokých školách. Jejich počet rostl z nepatrného zlomku až na polovinu všech studentů na univerzitách. Studenti byli školeni v marxismu-leninismu, který měl využívat energii jejich třídního uvědomění. Instrukce pro uplatnění této politiky byly vytvářeny v rámci ústředního výboru komunistické strany.¹⁷

Současníkům se zdálo, že systémy vysokého školství, které byly vytvořeny kolem roku 1953 v českých zemích, ve východním Německu a v Polsku, věrně odpovídají sovětským vzorům. Ve všech třech případech dohlížely na vysoké školy ústřední výbory komunistických stran prostřednictvím ministerstev vytvořených podle sovětského stylu. Na univerzitách samotných vznikla podle sovětského vzoru funkce prorektorů, kteří dohlíželi na zavádění vzdělávání podle zásad „marxismu-leninismu“. Studenti, kteří si dříve mohli vybírat, které přednášky budou navštěvovat, museli najednou studovat podle jednotného curricula a účast na přednáškách se stala povinnou. Prakticky ve všech oborech se studenti museli připravovat na série povinných zkoušek podle učebnic přeložených z ruštiny. Aby se vytvořila socialistická inteligence, byli na školy přednostně přijímáni studenti z dělnických a rolnických rodin a také v Československu, Polsku a východním Německu byly vytvořeny přípravné kurzy, které jim měly pomoci s přípravou na univerzitní studium, i když předtím neabsolvovali odpovídající střední školu.

¹⁶ Jednalo se především o vůdčí představitele liberální inteligence. Fitzpatrick, *The Cultural Front*, s. 51. Pro úplný popis radikální změny, která nastala v ruských společenských vědách během 20. let, viz dizertační práci Stuarta Finkela z katedry historie Stanfordské univerzity nazvanou „Scholarly Transgressions: The Deportations of Intellectuals and the Politics of Culture in Soviet Russia“.

¹⁷ Viz Matthews, *Education in the Soviet Union*; Šumilin, *Soviet Higher Education*.

V Československu to byly dělnické kurzy, v Polsku *kursy przygotowawcze* (přípravné kurzy) a v NDR *Arbeiter- und Bauernfakultäten* (dělnicko-rolnické fakulty). Změnil se také učitelský sbor. V každém případě došlo k odstranění reprezentantů prominentních, tzv. „buržoazních“, vědních oborů, jako byla například sociologie nebo moderní filozofie. Učitelé, kterým bylo dovoleno zůstat, museli učit podle detailních, státem schválených studijních programů. Univerzity se staly hlavně výukovými institucemi, zatímco věda a výzkum byly přesunuty do akademií věd vytvořených podle sovětského vzoru. Desítky sovětských profesorů se vydaly na cestu po vysokých školách ve střední a východní Evropě, aby pomohly převést sovětskou teorii do praxe.

Pokud však ve sledovaných státech využijeme k poznání mechanismů fungování vysokoškolských systémů prameny, které byly zpřístupněny po roce 1989, zjistíme nečekané rozdíly. Týká se to jak období před nástupem stalinismu, tak stalinského období i období po jeho skončení. Ve východním Německu například poválečná migrace a radikální denacifikace způsobila v roce 1945 bezprecedentní proměnu vysokoškolského učitelského sboru. Více než 80 procent původních učitelů po skončení války nepokračovalo v dráze vysokoškolského učitele a teprve v polovině 60. let dosáhlo šest východoněmeckých univerzit plného obsazení všech učitelských míst. Na rozdíl od východního Německa se v Československu a v Polsku po skončení války podařilo bez větších zásahů původní učitelský sbor obnovit a také předválečného počtu učitelů bylo dosaženo v několika málo letech. V roce 1948 se cesty polského a československého vývoje rozdělily. Po únorovém puči, který v Československu proběhl v roce 1948, se na vysokých školách ustavily akční výbory vedené komunistickými učiteli a studenty, které vyloučily většinu starých profesorů s odůvodněním, že se jedná o představitele „reakce“. Těžce postiženy byly zejména společenské vědy. Například z několika desítek profesorů práva z roku 1948 jich o tři roky později učilo na pražské a brněnské právnické fakultě již jen šest. Na rozdíl od Československa se v Polsku tak rozsáhlé čistky nekonaly. Několik profesorů bylo předčasně penzionováno a několik dalších bylo omezeno ve výuce, avšak téměř žádný z nich nebyl z vysoké školy vyhozen. Původní profesori pokračovali po celé stalinistické období v přednáškách dokonce i v oborech, které byly pro komunistickou propagandu klíčové, jako byla filozofie, právo či historie.

Také co se týče vztahu ke studentům, dosáhly komunistické strany sledovaných států rozdílných výsledků. Ačkoli všechny prohlásily, že je nezbytné, aby studentstvo získalo více proletářský charakter, pouze v Polsku a vý-

chodním Německu dosáhly toho, že počet studentů z dělnických a rolnických rodin reprezentoval jejich podíl ve společnosti jako celku. Sledované tři komunistické strany čelily podobným problémům. Lidé pocházející z dělnických či rolnických rodin představovali dosud ve vyšších vrstvách stávajícího vysokoškolského vzdělávacího systému jen velmi malé procento. V Polsku v letech 1935–1936 dosahoval počet nově přijatých studentů na vysoké školy z dělnických rodin jen 9,9 procenta a u studentů z rolnických rodin pak 11,7 procenta.¹⁸ Dokonce ještě v roce 1948 studovalo na českých vysokých školách jen 7 procent studentů dělnického původu.¹⁹ V Německu v roce 1932 pocházela z dělnických rodin jen 3 procenta studentů.²⁰ Všechny tři sledované státy měly porovnatelné procento manuálně pracujících z celku společnosti a porovnatelné počty studentů ve stejných věkových stupnicích. Co je nejvíce odlišovalo, byla velikost zemědělského sektoru v Polsku.²¹ Přesto v době největšího úspěchu komunistické politiky přijí-

¹⁸ „Skład społeczny studentów I roku szkół wyższych w/g wydziałów w porównaniu ze stanem przedwojennym 1935–1936“. AAN, MO 2879. V polské společnosti té doby bylo 29,7 procent dělníků a 51,5 procent rolníků. Pilch, *Studentki ruch*, s. 7–9.

¹⁹ V roce 1947 studovaly na brněnské univerzitě jen 3 procenta studentů dělnického původu a 11 procent pocházelo z rodin pracujících v zemědělství. Jordán, *Dějiny*, s. 269. V letech 1922–1923 pocházelo z dělnického prostředí 16 procent studentů, ačkoli dělnická třída představovala 60 procent společnosti. Dąbrowska-Zembrzuska, *Szkolnictwo*, s. 46.

²⁰ „Zehn-Jahresstatistik des Hochschulbesuchs 1943“. Ústřední archiv FDGB, Bundesvorstand, 111-/785. Citováno dle Kasper, „Der Kampf“, s. 269.

²¹ Počty v českých zemích a východním Německu byly téměř identické: v roce 1950 „dělníci a rolníci“, tj. manuálně pracující – představovali 70,7 procent „ekonomicky aktivní“ společnosti ve východním Německu a 70,5 procent odpovídající skupiny v českých zemích. *Statistisches Jahrbuch der Deutschen Demokratischen Republik 1955*, s. 26–27; *Vývoj společnosti*, s. 75. Žádný z těchto propočtů však nerozebírá skupinu rolníků podle výměry, na níž hospodařili. Důvodem bylo provedení pozemkové reformy v poválečném období. V roce 1960 „plně zaměstnaná“ část populace v Polsku (bez blízkých osob, které v hospodářství pomáhaly) zahrnovala 27,9 procent rolníků a 44,2 manuálně pracujících. Lane, „Structural and Social Change“, s. 17. Obstarání relevantních dat pro Polsko v období 50. let je obtížné. Asi 68,4 procenta zaměstnanců, kteří v Polsku pobírali mzdu v nezemědělském sektoru, bylo řazeno mezi „fyzicky pracující“. *Rocznik statystyczny 1949*, s. 131. Z polských rolníků včetně jejich rodinných příslušníků žilo 7,4 v zemědělských družstvech, 76,9 samostatně obhospodařovalo výměru menší než 10 hektarů (malí a střední rolníci) a 39,8 pak obdělávalo hospodářství menší než 5 hektarů (maloroľníci). *Rocznik statystyczny 1958*, s. 31. V roce 1950 pracovalo v českých zemích z „ekonomicky aktivní“ společnosti v zemědělství 25,7 procent, ve východním Německu 25 procent a v Polsku, jak již bylo uvedeno, 27,9 procent. *Vývoj společnosti*, s. 75; *Statistisches Jahrbuch der Deutschen Demokratischen Republik 1955*, s. 26–27; Lane „Structural and Social Change“, s. 17. Avšak pokud se do počtu ekonomicky aktivní části populace v Polsku přidají i pomáhající rodinní příslušníci, pak je toto procento v případě Polska 53,3 procent. *Rocznik statystyczny 1958*, s. 25.

mání studentů na vysoké školy v českých zemích studovalo jen 42 procent studentů z dělnických a rolnických rodin ve srovnání s téměř 60 procenty v Polsku a východním Německu.

Polská a československá komunistická strana se tak velmi lišily v uplatňování zavádění alespoň minimálních standardů společnosti sovětského typu. To vše se dalo v době, kdy komunisté byli popravováni i za menší rozpory se sovětskou politikou. Pokud bylo cílem komunistické politiky vybudování režimu loajálních a kompetentních elit, pak měly tyto rozdíly významné důsledky. Polská komunistická strana využila „buržoazních“ profesorů, aby na novou generaci významně ideologicky působili, a polské univerzity proto nebyly schopné zajistit odpovídající ideologickou transformaci elit. Elity v Československu byly i nadále získávány především ze středních vrstev společnosti a nikdy nebyly dostatečně vděčné komunistické straně za své místo ve společnosti. Viděly, jak se jejich příjmy ve srovnání s dělnickou třídou relativně snižují, a byly tak permanentně nespokojenou sociální vrstvou. Jak v Polsku, tak i v Československu se univerzitně vzdělaná inteligence a zejména studenti stali v poststalinistickém období destabilizujícím faktorem. Toto tvrzení kontrastuje s postojem inteligence a studentů ve východním Německu. Ve Varšavě v roce 1968 či v letech 1980–1981 a v Praze v roce 1968 či v roce 1989 sehráli studenti klíčovou roli v reformních hnutích. Pokud studenti vyšli do ulic ve východním Německu, pak vyjadřovali podporu režimu, a to dokonce ještě v říjnu 1989, kdy ostatní východní Němci požadovali zásadní změny.²²

Prozkoumání výše zmíněných rozdílů ukazuje na limity totalitní moci ve východní Evropě a pomáhá označit faktory, které umožnily rozdílným způsobem Čechoslovákům, Polákům a východním Němcům definovat a uchovávat svoji identitu. Každá ze tří částí této knihy zkoumá jedno z omezení

V každé ze zkoumaných společností navštěvovalo univerzity na počátku 50. let asi 5 procent příslušné věkové skupiny (4,4 procenta v českých zemích, 4,9 procenta ve východním Německu a 5 procent v Polsku). Toto číslo je dosaženo vydělením průměrného počtu denních studentů mezi lety 1949–1950 a 1953–1954 (ve východoněmeckém případě se jedná o léta 1950–1951 a 1954–1955) počtem osob ve věku 20–24 let (ve východoněmeckém případě 21–25 let). *Statistická ročenka Republiky československé* 1957, s. 232; *Historická statistická ročenka*, s. 428; *Statistisches Jahrbuch der Deutschen Demokratischen Republik* 1955, s. 23, 113; *Rocznik statystyczny* 1959, s. 289; *Rocznik statystyczny* 1950, s. 17. K počtu studentů viz tabulku 13-2.

²² 7. října 1989 při příležitosti 40. výročí založení NDR pochodovaly v centru Berlína tisíce východoněmeckých studentů v osvětleném průvodu, zatímco v jiných částech Východního Berlína, v Drážďanech, Plavnu a Magdeburku proběhly srážky mezi protirežimní opozicí a policií. Viz Maier, *Dissolution*, s. 135–149.

sovětizace vysokého školství v této části Evropy. Prvním z nich byly nedostatky a protiklady v uplatňování sovětské imperiální nadvlády, druhým byl stupeň politické kultury a třetím sociální struktura, zejména v případě Československa.

První část této knihy nejprve popisuje středoevropské a sovětské systémy vysokého školství a ukazuje, jak byly původní struktury nahrazovány koncem 40. a počátkem 50. let. Do jaké míry sovětské představitelé skutečně dohlíželi na proměnu vysokoškolských systémů ve státech východního bloku? Do jaké míry ovlivnily nedůvěra a špatné řízení zavádění centralizovaného sovětského systému vysokoškolského vzdělávání ve východní Evropě? Diskuze o těchto otázkách by mohla přinést větší zpřesnění pojmu „sovětizace“, který je běžně používán pro popis obecného procesu vytváření společnosti sovětského typu, avšak který klade jen malý důraz na skutečné vztahy místního obyvatelstva a sovětských komunistů či na skutečný rozsah převzetí sovětského vzoru. Druhá a třetí část této knihy zkoumá, jak československá, polská a východoněmecká společnost vytvářely podobu budoucího totalitárního státu.

Část druhá ukazuje, jak relativně soudržné milieu polských profesorů sjednocené politickou a intelektuální kulturou znemožnilo státu, aby je změnil, a tím aby změnil i univerzity. Pod pojmem milieu se rozumí reprodukcující se společenská jednotka, která vyznává stejné hodnoty, zvyky a vyžaduje vzájemnou loajalitu.²³ Tato část knihy se zvláště zabývá takovými otázkami, jako je legitimita a morální kapitál, a jak se tyto hodnoty proměnily v závislosti na chování profesorů v době německého národního socialismu.²⁴ Spolupráce s nacistickým režimem zbavila německé vysokoškolské profesory vnitřní síly oponovat Jednotné socialistické straně Německa (SED). V československém případě se spíše než o otevřenou kolaboraci jednalo o pasivitu vůči okupantům, která po válce způsobila, že vysokoškolská profesora nebyli schopni vzdorovat komunismu. Po skončení války došlo na českých univerzitách ke změně legitimacy, která se přiklonila na stranu stu-

²³ Toto pojetí milieu je založeno na práci Rainera Lepsiuse, který za něj považuje „společenské jednotky, které jsou vytvořeny koincidencí několika strukturálních dimenzí, jako je náboženství, regionální tradice, ekonomická situace, kulturní orientace“. Viz jeho práci *Demokratie in Deutschland*, s. 38.

²⁴ Tato studie se přiklání k názoru Maxe Webera, podle kterého je „legitimita“ především funkcí víry. Ve vztahu k profesorům „legitimita“ implikuje víru v jejich autoritu na univerzitě i mimo ni, například mezi studenty či veřejností. Ke kritice Weberovy sociologie legitimacy viz Merquior, *Rousseau and Weber*.

dentů často aktivně činných v odbojovém hnutí. V Polsku byla v průběhu války profesorům přiznána velká morální autorita. Organizovali podzemní kulturní rezistenci proti nacistické okupaci a podobně jako čeští studenti byli za svoji činnost často posíláni do koncentračních táborů. V hlubší rovině tato část knihy ukazuje, jak národní politická kultura způsobila, že se polští profesori stali přirozenou opozicí komunistického režimu. Pro polské profesory na rozdíl od jejich kolegů v Československu nebo ve východním Německu představoval socialistický režim importovaný z Ruska zásadní ohrožení polské národní existence.²⁵

Třetí část této knihy se zabývá tím, jak zděděná sociální struktura ovlivňovala schopnost komunistických stran transformovat studentstvo, a tím i budoucí elity. V polském případě sociální struktura napomáhala komunistickému politickému programu. Vedení státu urgentně potřebovalo dobře vzdělané řídicí a technické elity a našlo jejich zdroj v zemědělském obyvatelstvu, které přišlo do polských měst na počátku 50. let 20. století. Lákání studentů z dělnických a rolnických rodin do polského vysokoškolského vzdělávacího systému proto nepředstavovalo neřešitelný problém. Na rozdíl od Polska v Československu zdědil komunistický režim moderní průmyslovou společnost s rozvinutými a diferencovanými elitami. Stejně rozvinutý byl i československý vysokoškolský systém. Neexistovala tu potřeba rozšiřovat počet vysokých škol. Komunistická strana Československa však musela čelit sestupnému trendu mobility středních tříd, aby našla dostatek místa pro studenty z dělnických a rolnických rodin. Problémem bylo, že dělníci žili v relativně nedotčeném a sebevědomém prostředí a do neznámého univerzitního prostředí vstupovali s nedůvěrou.²⁶ V tomto případě bylo možno považovat východní Německo za příklad. I v rámci jeho podobně rozvinuté společnosti, podobné československé, se mu totiž podařilo přesvědčit dělníky, aby se do neznámého prostředí vysokého školství vydali.

Vědci z oblasti společenských věd věnovali dosud jen relativně málo pozornosti omezením, kterým stalinismus čelil v zemích východní Evropy.²⁷

²⁵ K roli národní kultury omezující pronikání polské komunistické strany viz Korbonski, „Poland“, s. 265–266.

²⁶ K síle uvědomění dělnické třídy v českých zemích viz Myant, *Socialism and Democracy*, s. 230–231.

²⁷ Za příhodnou považuji definici stalinismu Stephena F. Cohena, který jej popsal jako „vybočující a mimořádný extremismus“. Ve srovnání s předchozí a následující podobou sovětského autoritářského režimu se nejednalo jen „o násilnou politiku proti rolnictvu, ale o skutečnou občanskou válku proti rolnictvu, nejen o pouhou policejní represí ani o teror stylu občanské války, ale o teror rozměru holocaustu, kterému padly za obětí desítky milionů lidí v období více

Rozhodující role sovětských poradců byla v počátečních studiích o sovětizaci východní Evropy považována za axiom. Vzhledem k nedostatku pramenů však nebylo možné posoudit způsoby, jakými byla domácím komunistům svěřována role v sovětizaci jejich vlastních společností. V posledních letech znamenala významný mezník kniha Normana Naimarka *The Russians in Germany* (Rusové v Německu). Naimark zdůraznil počáteční otevřenost sovětské politiky v Německu a její komplexní vývoj.²⁸ Podrobná studie sledovaného období byla v Československu uskutečněna renomovaným expertem Karlem Kaplanem. Kaplan poukázal na mnohostrannou přítomnost sovětských poradců v orgánech československé vlády a komunistické strany a zejména v armádě a bezpečnostním aparátu. Našli bychom je však také v různých ministerstvech včetně ministerstva školství. Kaplan však nestudoval detailní dopad činnosti těchto poradců. Ruští historikové, kteří se zabývali touto otázkou, vyjádřili pochybnosti o skutečném vlivu sovětských poradců na kulturní záležitosti.²⁹ Zejména ruský historik A. S. Stykalin poukázal na praktické obtíže, s nimiž se setkávali agenti VOKS (Všesvazové společnosti pro kulturní styky se zahraničím) při své snaze prosazovat sovětskou kulturu v zahraničí. Upozorňoval na potíže vznikající z nerozhodnosti, strachu, nedostatku překladatelů a dalších odborníků a také z byrokratických sporů. Podle něj se prokázalo, že takové záležitosti, jako byly kulturní vztahy, bylo lepší ponechat v rukou domácích komunistů.³⁰

Také problematika kulturní nebo institucionální (strukturální) rezistence zavádění stalinismu ve východní Evropě nebyla dosud příliš prozkoumána. Jeden z mála dosavadních pokusů o zkoumání rozdílů v zavádění stalinismu ve východní Evropě – především ve vztahu k industrializaci – vidí vysvětlení pouze v „neochotě“ nebo „odporu“ místních komunistických elit zavádět stalinismus sovětského stylu.³¹ Nejdůležitější místní experti bádající o problematice vysokého školství ve sledovaném regionu se zabývali pře-

než 25 let. Nejednalo se ani pouze o termidoriánský rozkvět nacionalismu, ale spíše o šovinismus s fašizujícími tendencemi, nejednalo se o pouhý kult osobnosti, ale o zbožštění despoty.“

Rethinking the Soviet Experience, s. 48.

²⁸ Hodnotné studie o sovětizaci byly napsány také Birkem a Neumannem, *Die Sowjetisierung Ost-Mitteleuropas*, a Lembergem, *Sowjetisches Modell; Sovětizace východní Evropy*.

²⁹ Kaplan, *Sovětské poradci*. Čeští a ruští historici se při hodnocení vztahu mezi domácími iniciativami a vnějšími podněty pro sovětizaci institucí ve střední Evropě liší. K nejnovější interpretaci významné ruské expertky viz Noskova, „Moskovskie sovetniki“.

³⁰ Viz bibliografii Stykalinových prací relevantních k tomuto tématu.

³¹ Brus, „Stalinism“.

devším oficiálními deklamacemi a kopírováním sovětských institucí, aby prokázali, že sovětizace proběhla prakticky bez překážek.³² Několik historiků, kteří se zabývali omezeními, jež pro sovětizaci vyplývala ze společenských podmínek, se soustředilo na odpor dělnictva. Jedná se o téma, které je velmi dobře prozkoumáno v paralelních historiografiích sovětského a nacistického totalitarismu.³³ Jiří Pernes a Andrew Port se zabývali nevelkými dělníckými demonstracemi v Brně a ve Vismutských dolech v roce 1951.³⁴ Padraic Kenney a Jeffrey Kopstein zase poukázali na to, jak tlak dělnictva v Polsku a východním Německu vedl k upuštění od otevřené konfrontace a k ústupkům režimu v platových otázkách.³⁵ Poté, co byl v posledních deseti letech podniknut rozsáhlý výzkum o Německé demokratické republice, objevily se významné studie, které poukazují nejen na odpor ze strany dělnictva, ale i zemědělců, lékařů či inženýrů.³⁶

Tyto jednotlivé studie napomohly k rozdrobení monolitu východoevropského stalinismu, avšak stále ještě zbývá mnoho neprozkoumaných otázek. Mnohem více je známo o východním Německu než o Polsku či Československu, a to nemluvě o státech dále na východ či jih regionu. Proč sledované státy regionu zvolily odlišné cesty vývoje? Proč bylo Polsko často zmítáno nepokoji a východní Německo bylo relativně stabilní? Proč bylo východní Německo více přístupné komunistické ideologii než Polsko? Proč byli českoslovenští studenti permanentně v čele protirežimních protestů, zatímco českoslovenští dělníci zůstávali relativně neteční?

Komparativní studie ukazují, že ve střední a východní Evropě se významně liší jednotlivé společnosti, a to i v průběhu stalinistického období.

³² Viz detailní studii Piotra Hübnera o organizačních změnách v polském vysokém školství *Polityka naukowa* a studii Rafała Stobieckiego o polských historických *Historia pod nadzorem*, zejména s. 40–41, 111–112. Viz též jednu z prvních studií o sovětizaci východoněmeckých univerzit, Müller a Müller, ... *stürmt die Festung*.

³³ Viz Mason, *Nazism, Fascism and the Working Class*; Crew, *Nazism and German Society*; Suny a Siegelbaum, *Making Workers Soviet*.

³⁴ Port, „When Workers Rumbled“; Pernes, „Dělnické demonstrace v Brně“.

³⁵ Kopstein, *The Politics of Economic Decline*; Kenney, *Rebuilding Poland*. K vývoji politické opozice v poválečném Polsku viz Friszke, *Opozycja polityczna w PRL*.

³⁶ Viz Bessel a Jessen, *Die Grenzen*; Neubert, *Geschichte der Opposition*; Kaelble, Kocka a Zwahr, *Sozialgeschichte der DDR*; Poppe, Eckert a Kowalczyk, *Zwischen Selbstbehauptung und Anpassung*. Pro vylíčení státní represe s analýzou opozice ve veřejnosti viz také Mitter a Wolle, *Untergang*. Několik studií, které byly sepsány na základě iniciativy německého Bundestagu, ukazuje nové pohledy na opozici ve východním Německu v 50. letech. Viz zejména Hertwig, „Der Umgang“. Srovnej též klasickou studii Frickeho *Opposition und Widerstand*.

Podstatně se však lišily i způsoby, jakými státní režimy sledovaného regionu vyrůstající z lokálních kontextů přistupovaly ke společnosti. Role státu jako nejvyšší instituce je v sociálních dějinách často snižována tím, že tento vědní obor zkoumá dosud podceňované perspektivy. Ale stejně jako společnost je schopna reagovat na podněty shora, je i stát schopen anticipovat a reagovat na podněty zdola. Tento fakt je dobře vidět na vysokých školách, kde jak studenti a profesori, tak i státní úředníci mají jasně viditelné zájmy a existují zde problémy, o které spolu bojují.

Univerzity jsou proto vhodným místem nejen pro zkoumání rozdílností v regionu, který se zdál být uniformní, ale i dosud neobjevených příkladů kontinuity a diskontinuity v dynamických vztazích mezi státem a společností. Z toho poté vyplývají možné návrhy na úpravu periodizace poválečných dějin. Generální tendencí při popisu dějin východní Evropy dosud bylo přiřazení jednotlivých událostí ve vývoji států do časové osy mezinárodních událostí. Po relativně otevřeném bezprostředně poválečném období přinesla v roce 1948 roztržka mezi Stalinem a Titem ve státech východního bloku ovládaných Sovětským svazem konec politiky národních cest k socialismu. Následovaly čistky ve stranickém aparátu. Další období čtyř až pěti let bylo svědkem na první pohled identické sociální, ekonomické a kulturní politiky vrcholného stalinismu. Stalinova smrt v roce 1953 přinesla uvolnění komunistických režimů ve východní Evropě a otevřela větší prostor vnitřním kritikům. S tím, jak sovětské vedení spolu s ostatními komunistickými stranami hledalo nové perspektivy marxisticko-leninské filozofie, objevily se postupně v rámci vedení komunistických stran liberálnější skupiny. Chruščovův utajovaný projev na zasedání Ústředního výboru KSSS o tři roky později přinesl zásadní otřes ve víře mnoha komunistických kádrů a zdálo se, že se navrátí politika národních cest k socialismu. Tyto naděje byly záhy uhašeny potlačením revoluce v Maďarsku v listopadu 1956 a celý systém se dočasně stabilizoval tím, jak v jednotlivých státech a stranických aparátech zvítězili „neostalinisté“ nad „revizionisty“, tj. nad stoupcem přizpůsobivějšího marxismu.³⁷

Viděno z perspektivy vysokoškolského vzdělávání, všechny tři sledované případy potvrzují obecnou pravdivost výše zmíněného obecného rámce vývoje stalinistického období. Na druhé straně však vykazují jisté prvky kontinuity, které odpovídají místní dynamice. Již v letech 1946–1947 se ve

³⁷ K obecnému popisu těchto procesů viz Brzezinski, *The Soviet Bloc*; Rothschild, *Return to Diversity*; Simons, *Eastern Europe*; Crampton, *Eastern Europe in the Twentieth Century*.

všech sledovaných státech projevily trvalejší prvky vysokoškolské politiky. V Polsku vedení státu prohlásilo, že má zájem na široce pojaté spolupráci s profesorským sborem bez ohledu na jeho profesní zaměření. Úkol obnovy polského státu byl prostě tak obrovský, že si Polsko nemohlo dovolit obětovat odborníky, a to dokonce ani ve společenských vědách. Tato strategie kompromisu vyplývala z momentální situace a byla dodržována bez ohledu na institucionální změny či na nové zákonodárství.

Oproti tomu ve východním Německu rozpoznali potenciál vysokoškolského vzdělávání pro vytvoření loajálních politických elit jak sovětské okupační orgány, tak i němečtí komunisté. Ve společenských vědách proto nepřicházel kompromis v úvahu. Již v roce 1946 byly ve východním Německu prováděny čistky v učitelském sboru a zaváděna nová kritéria přijímání studentů na vysokou školu, a to jako dvojjediná politika denacifikace a demokratizace. Ve vztahu ke studentům znamenala politika denacifikace a demokratizace preferenci přijímání ke studiu podle sociálního původu. SED masově přijímala do svých řad studenty a žádná jiná strana nedovedla tak mistrně využít disciplíny organizovaného členství spojeného s potenciálem stoupající sociální mobility. Na rozdíl od soudruhů v Polsku či v Československu trvali východoněmečtí komunisté od počátku na tom, že vládní úřady musí být zastávány s ohledem na dosažené vzdělání, a to jak v zemských orgánech, tak i v ústředních úřadech v Berlíně.

V českých zemích dosáhla Komunistická strana Československa v květnových volbách roku 1946 přesvědčivého vítězství. Přesto přenechala rezort ministerstva školství konkurenční straně národních socialistů.³⁸ KSČ politiku vytváření loajální inteligence podceňovala, a nedosahovala proto takových výsledků jako její sesterské komunistické strany, a to ve vztahu k dělnickým kurzům i k politické indoktrinaci. KSČ tak, i přes mohutnou organizační strukturu, nikdy nepodnikla rozhodující krok k vytvoření loajálních elit. Je například překvapivé, že českoslovenští komunisté až do přelomu let 1950–1951 neprovedli žádné velké čistky ve státní školské správě či že získali plnou kontrolu ústředního stranického aparátu nad vysokými školami až po roce 1953. Chovali se téměř jako stát Kazisvět, který popsal Jan T. Gross – byli zruční při zbavování moci a neschopní při jejím vytváření.³⁹

³⁸ Českoslovenští národní socialisté představovali levicově orientovanou liberální platformu a neměli nic společného s německými národními socialisty. Jednalo se o stranu, jejímž členem byl i Edvard Beneš.

³⁹ Viz Gross, „Social Consequences of War“.

Vzhledem k dlouhodobému konceptu kompromisu prosazovaném polskými komunisty a relativní nedotčenosti polského profesorského sboru mohly polské vysoké školy využít možnosti, které se před nimi otevřely v nejisté době po Stalinově smrti v roce 1953. Některé „excesy“, například diskriminace „buržoazních studentů“, přeplněnost učebních plánů či šikana „buržoazních“ profesorů učících daleko od domova, byly v tichosti odstraňovány. Ačkoli časopisy ve společenských vědách stále plnily články obhajující marxistické názory, na polských univerzitách se otevřel prostor pro kritiku uskutečňovanou v rámci marxismu i mimo něj. Tlakem shora i zdola roztál led stalinistického období a vytvořil podmínky pro rok 1956, který nezvratně změnil politickou konstelaci v Polsku. Univerzitám byly navráceny některé z intelektuálních svobod a stát je již nezpochybňoval. Profesori filozofie a sociologie se vrátili k výuce, obnovily se kontakty se Západem a v odborné literatuře byl uvolněn ideologický tlak.

Roky 1953 a 1956 mají ve východoněmeckém a československém kontextu rozdílný význam. V NDR vedení komunistické strany prohlásilo v roce 1952 za cíl „budování socialismu“ a započalo intenzivní hon na nepřátele režimu na vysokých školách. Pronásledování se dotklo především protestantských studentských společenství zvaných Junge Gemeinden. Krize vrcholící 17. června 1953 vedla k vyhlášení liberálnějšího „nového kurzu“, v jehož průběhu se Ulbrichtově vedení podařilo splnit na vysokých školách již dříve vyhlášené cíle. Stalo se tak bez velkého hmbuku a s využitím politiky cukru a biče. Pokračovala ideologická indoktrinace stejně jako nábor studentů mezi dělníky. Objevily se i návrhy na „plánování“ postgraduálního studia. Žádání specialisté, zejména mezi techniky a lékaři, dostávali mzdy, které mnohokrát překračovaly mzdu dělníků a také jejich kolegů v Polsku či Československu. Profesorský sbor byl ve východním Německu očištěn a znovu vybudován. Režim se nyní snažil si vysokoškolské učitele koupit.

Výzvy roku 1956 významně otestovaly pevnost východoněmeckého režimu. Ten byl zaskočen změnami, ke kterým došlo v Sovětském svazu, a trápila jej i rostoucí nespokojenost východoněmecké společnosti. Po potlačení maďarské revoluce Walter Ulbricht rychle přikročil k likvidaci ostentativních oponentů, z nichž mnozí byli vysokoškolskými učiteli či studenty. Pokračovala politika indoktrinace a přijímání studentů na vysoké školy zejména z dělnických a rolnických rodin. Co je na východoněmeckém případě zajímavé ze srovnávacího hlediska, je neporušený koncept státního socialismu bez ohledu na opakované krize. Další krize z roku 1961 byla totiž znovu

vyřešena ve prospěch Ulbrichtova režimu tím, že byla urychleně postavena berlínská zeď.

Zásadním okamžikem československých poválečných dějin byl Únor 1948. V jeho průběhu byl dosavadní relativně liberální režim většinou respektující základní práva Čechů a Slováků nahrazen režimem komunistickým. Na vysokých školách získali moc komunističtí studenti v tzv. „akčních výborech“. V počátečních letech komunistického režimu v Československu existovala ve vztahu k vysokým školám jen omezená centrální státní politika. Komunistické vedení nemělo o činnost akčních výborů velký zájem a ponechalo jim v jejich činnosti, ve které se projevila mezigenerační animozita, volnou ruku. Jediným sjednocujícím činitelem komunistické politiky v této oblasti byl radikalismus. Nepohodlní profesori byli uráženi a propouštěni, studenti prověřováni a vylučováni. Do učebních osnov pronikala stalinistická ideologie. Po několik let byli špičkoví odborníci v medicíně či dalších vědních oborech placeni tak mizerně, že se stali závislými na příbuzných či na dodávkách potravin z venkova. Neuspořádané poměry na univerzitách byly zhoršeny i prvními čistkami v nejvyšších patrech komunistického aparátu. V Ústředním výboru KSČ měl vysoké školy na starosti Gustav Bareš, který byl židovského původu, a bál se proto o svůj život.⁴⁰ Teprve po Stalinově a Gottwaldově smrti v roce 1953 se do řízení vysokého školství dostala jistá koncepčnost, když se ministři školství stali leninisté Ladislav Štoll a František Kahuda. Rok 1953 znamenal spíše než počátek liberalizace získání centrální komunistické kontroly nad československými vysokými školami. V roce 1956 se konaly v Praze a Bratislavě studentské demonstrace a následovala několikaměsíční kritická kampaň místních organizací KSČ, které si stěžovaly na obtíže každodenního života.⁴¹ Avšak podobně jako ve východním Německu i v Československu upevnilo vedení KSČ po událostech v Maďarsku svoji pozici a v roce 1958 se odhodlalo k dalším čistkám na vysokých školách. Teprve na počátku 60. let si ekonomické problémy vynutily počátek diskuzí o reformách.

Tato výše zmíněná pojednání o poválečném vývoji intelektuální sféry a vysokých škol můžeme najít v nejrůznějších monografiích, doktorských

⁴⁰ Jedenáct ze čtrnácti obviněných ve Slánského procesu bylo židovského původu. Proto se v procesu objevila obvinění z „kosmopolitismu a sionistických spiknutí“. Viz Táborský, *Communism in Czechoslovakia*, s. 106–107.

⁴¹ Události roku 1956 v českých zemích jsou dosud do značné míry nepracované. Intelektuální dění je stručně popsáno v Kusinově práci *The Intellectual Origins* a v Rupnikově práci „Promeškané setkání“.

dizertacích a odborných článcích, které se objevily v průběhu posledních padesáti let. Několik krátkých shrnutí pojednávajících o transformaci vysokoškolského vzdělávání je součástí větších syntetických prací o východoevropské historii, avšak jinak se výzkum dosud věnoval spíše jednotlivým zemím a dílčím problémům.⁴²

Nejnámější je dosud historie východního Německa, neboť mnoho veteránů poválečných bojů o univerzity emigrovalo na Západ, kde poté publikovali své vzpomínky nebo jinak přispěli k poznání každodenní politiky komunistického režimu. Tato literatura byla doplněna výzkumem po roce 1989, nebyla však zásadním způsobem kriticky zhodnocena.⁴³ Několik prvotřídních historických studií se objevilo u příležitosti oslav výročí vzniku *Freie Universität* v Berlíně, která byla založena studenty z východního Německa.⁴⁴ I z doby existence NDR je možno stále využít celou řadu studií o dějinách jednotlivých univerzit, edic dokumentů, dizertačních prací a memoárů.⁴⁵ První práce o dějinách univerzit po roce 1989 většinou pojednávaly o jejich martyriu⁴⁶ a teprve nedávno se vědci začali zajímat o některé specifické aspekty východoněmeckého vysokoškolského systému, jako jsou denacifikace, vytváření jednotlivých fakult a oborů, reformy bezprostředně poválečného období, studentská opozice a role sovětské vojenské okupační správy.⁴⁷ Několik obecných studií se objevilo i o východoněmecké kulturní politice.⁴⁸ Ty doplňují paměti a části publikací věnovaných nejrůznějším výročím univerzit.⁴⁹ Berlínský historik Ralph Jessen ve své bohatě

⁴² Viz například Féjtő, *A History of the People's Democracies*; Grant, *Schools and Progress*.

⁴³ Nejlepšími knihami o této otázce jsou Müller a Müller, *...stürmt die Festung*, a Richert, *Sozialistische Universität*. Ke skvělé analýze vysokoškolské politiky SED založené na nejnovějším archivním výzkumu viz Kowalczyk, *Legitimation*, s. 83–146.

⁴⁴ Lönnendonker, *Freie Universität*; Tent, *The Free University*; Rabehl, *Am Ende der Utopie*.

⁴⁵ Handel a Köhler, *Dokumente der Sowjetischen Militäradministration*; Lammel, *Dokumente*; Klein, *Humboldt-Universität*; Schmidt, *Alma Mater Jenensis*. Viz též hodnotné dizertační práce Kaspera, „Der Kampf“, a Merkera, „Die Deutschen Zentralverwaltungen“.

⁴⁶ Verband, *Namen und Schicksale*; Kopke, *Mein Vaterland*; rektor Friedrich-Schiller Universität, *Vergangenheitserklärung*.

⁴⁷ Hoffman a Macrakis, *Naturwissenschaft und Technik*; Ash, „Verordnete Umbrüche“; Kowalczyk, *Legitimation*, „Anfänge und Grundlinien“ a „Wo gehobelt wird“; Feige, „Die Gesellschaftswissenschaftliche Fakultät“ a „Zur Entnazifizierung“; Schneider, *Bildung*; Kröning a Müller, *Anpassung*. O roli sovětské vojenské správy viz Naimark, *The Russians*, s. 440–464, a Haritonow, *Sowjetische Hochschulpolitik*.

⁴⁸ Pike, *Politics of Culture*; Dietrich, *Politik und Kultur*.

⁴⁹ Kuczynski, *Ein linientreuer*; Markov, *Zwiesprache*; Mayer, *Der Turm von Babel*; Maeß, *Mögen viele Lehrmeinungen*; Rupieler, „Wiederaufbau“.

dokumentované monografii pátral po vzniku čistě východoněmecké akademické obce a došel k závěru, že existovala jistá kontinuita milieu vysokoškolských učitelů zejména mimo dosah komunistické strany, a to v přírodních vědách a v medicíně. V těchto zjištěních jej podpořila Anna-Sabine Ernestová ve své práci o východoněmeckých lékařích.⁵⁰

Také polské univerzity byly již předmětem rozsáhlého historického bádání. Nejstarší obecná syntéza byla připravena ve Spolkové republice Německo, avšak záhy se podnětné práce o dílčích problémech objevily i v Polské lidové republice. Mezi zpracovaná témata patřilo vzdělávání studentů z dělnických a rolnických rodin, poválečná školská státní politika, obecná politika polského státu v kulturních otázkách a dějiny jednotlivých univerzit.⁵¹ V 70. a 80. letech 20. století se objevilo i několik zajímavých memoárů a rozhovorů.⁵² Vzhledem k tomu, že jeden z nejdůležitějších expertů na polské vysoké školství v poválečném období, toruňský sociolog Piotr Hübner, byl ve svých pracích kritický k polské komunistické straně, mohla se veřejnost seznámit v celku s výsledky jeho výzkumů teprve po roce 1992.⁵³ V období po pádu komunismu se i v Polsku objevila celá řada specializovaných studií pojednávajících například o přijímání studentů, vývoji historických věd či dějinách Wroclawské univerzity v období stalinismu.⁵⁴ Byly také vydány nové memoáry.⁵⁵

Poválečné dějiny vysokých škol v českých zemích zůstávají relativně neprozkoumanou otázkou. Na rozdíl od východního Německa tu totiž neexistovala výhoda bedlivě sledujícího západního souseda ani relativní otevřenost polských univerzit po roce 1956. První fragmentární studie o československém vysokém školství založené na neúplné pramenné základně byly vydány ve Spolkové republice Německo.⁵⁶ Tato situace se zlepšila na krátkou dobu kon-

⁵⁰ Jessen, „Akademische Elite“. Tato kniha je nyní k dispozici pod názvem *Akademische Elite und kommunistische Diktatur* (Göttingen, 1999). Viz též další Jessenovy práce „Professoren“ a „Vom Ordinarius“. K přijímání studentů viz Stallmann, *Hochschulzugang*, a k lékařům, Ernst, *Die beste Prophylaxe*.

⁵¹ Viz Hartmann, *Hochschulwesen*; Krasiewicz, *Odbudowa*; Chodakowska, *Rozwój*; Fijałkowska, *Polityka i twórcy*; Longchamps, *Uniwersytet Wrocławski*; Kłoskowska, *Uniwersytet Łódzki*; Łuczak, *University of Poznań*.

⁵² Michałowski, *Wspomnienia*; Tyrowicz, *W poszukiwaniu siebie*; Jarocki, *Widzieć jasno*.

⁵³ Hübner, *Polityka naukowa*. Během období přestavby se v Polsku objevila hodnotná rozšířená verze jeho knihy pod názvem *Nauka polska*. K transformaci vědeckých společností v Polsku viz jeho práci „Last Flight“.

⁵⁴ Lewandowski, *Rodowód*; Stobiecki, *Historia pod nadzorem*; Suleja, *Uniwersytet Wrocławski*.

⁵⁵ Sławińska, *Szlakami*; Steinhaus, *Wspomnienia*; Ryszka, *Pamiętnik*; Schaff, *Moje spotkania*.

⁵⁶ Urban, *Die Organisation*; Kratochvil, *Kommunistische Hochschulpolitik*.

cem 60. let, kdy se objevilo několik zásadních studií o státní politice vůči inteligenci pojednávající například o fenoménu „rovnostářství“ a byla otevřena i některá tabuizovaná témata jako například čistky na vysokých školách koncem 40. let.⁵⁷ Velmi hodnotné dějiny brněnské univerzity stačily vyjít těsně před tím, než vysoké školy v Československu zasáhlo období tzv. normalizace, tj. období perzekucí sympatizantů s Pražským jarem 1968.⁵⁸ Poté se, s malými výjimkami, až do roku 1989 nic zásadního nestalo. Po Listopadu 1989 se do svých funkcí mohli vrátit perzekvovaní představitelé univerzitního archivu a Ústavu dějin Univerzity Karlovy.⁵⁹ Výsledkem jejich plodné práce je ohromné a velmi hodnotné dílo čtyřsvazkových dějin Univerzity Karlovy⁶⁰ doplněné několika cennými memoáry.⁶¹

Vzhledem k tomu, že dosud nebylo ve sledovaných státech publikováno vlastně až do nedávné doby příliš mnoho prací týkajících se dějin univerzit, proběhlo tu též jen velmi málo sporů a diskuzí mezi historiky o otázkách, které jsou s univerzitami spojeny. Cílem dosavadních prací bylo zveřejnit základní fakta, popsat, jaký byl vývoj určité univerzity, například té v Jeně, prozkoumat, jaký byl skutečný rozsah diskontinuity v jednotlivých vědních oborech či jaké byly vztahy nové generace mladých historiků počátkem 50. let ke komunistické straně apod. V obecnější rovině se objevily úvahy o „zradě úředníků“, a to v každé ze sledovaných zemí. V čele těchto útoků stáli Václav Klaus, Jens Hacker a Jacek Trznadel. Jinak bylo příležitostí zamyslet se nad rolí intelektuálů v komunistické společnosti relativně málo.⁶² V období po roce 1989 se také objevilo jen několik vědeckých prací, které by se zaměřily na míru podpory, kterou intelektuálové poskytovali stalinické verzi socialismu.⁶³

⁵⁷ Hanzal, „Studijní prověrky“. Viz také studie Jiřího Maňáka „Problematika odměňování české inteligence“ a „Sociální aspekty“ a práce Lenky Kalinové, Václava Brabce a Jany Neumannové v *Revue dějin socialismu* z let 1968 a 1969. Krátce před nástupem normalizace vyšla nejlepší z těchto studií od Machonina, *Československá společnost*. Viz též Gellner, „The Pluralist Anti-Levellers“.

⁵⁸ Jordán, *Dějiny*. Kratší, ale hodnotnou studii, která se zabývá i tímto obdobím, je též publikace Kavky, *Univerzita Karlova*.

⁵⁹ Jedna užitečná, ačkoli velmi předpojatá kniha se objevila rovněž v období normalizace. Viz Kráčmarová, *Vysokoškoláci*.

⁶⁰ Viz poslední díl této edice, Havránek, Pousta, *Dějiny Univerzity Karlovy*.

⁶¹ Černý, *Paměti*; Hájek, *Paměti*; Wichterle, *Vzpomínky*.

⁶² Výjimkou je Reichova práce *Abschied*.

⁶³ Objevily se však některé studie, které se tohoto tématu dotkly. Ke shrnutí politického chování českých intelektuálů v době před nástupem stalinismu viz Abrams, „The Struggle“.

○ československých intelektuálůch v poválečném období píše i Hrubý, *Fools and Heroes*.

Obecné přesvědčení v Polsku, kde bylo toto téma nejpodrobněji diskutováno, je, že intelektuálové komunistický režim podporovali. Kritici tohoto názoru se zaměřili především na chování nejznámějších spisovatelů. Jacek Kuroń na to však odpověděl otázkou: „Jak je možné, že polská inteligence a zejména mladí lidé v takové míře podporovali komunistický systém?“⁶⁴ Stejně jako před rokem 1989 vysvětlení spadá zhruba do dvou kategorií – první z nich se týká propadnutí kouzlu komunistické ideologie a druhá vyzvedává oportunismus.

Nejpronikavější analýza prvního přístupu je obsažena v eseji básníka Czesława Miłosze z roku 1951 nazvané *The Captive Mind* (Ztročená mysl). Obsahuje analýzu deziluze a fatalismu ovládajících několik básnickových známých – spisovatelů, kteří se koncem 40. let stali komunisty. Za zaznamenání stojí především „Ketman“ skrývající opravdové názory za masky (profesionální Ketman, Ketman-estetik, revoluční Ketman atd.) a pilulka Murti-Bing, jejíž spolknutí slibuje intelektuálům úplnost vědění a společenskou užitečnost. Murti-Bing byla dialektickým vyjádřením „Nové víry“. Strach a oportunismus byly v tomto procesu druhořadé. „Nátlak státní mašinerie je ničím ve srovnání s tlakem přesvědčivého argumentu.“⁶⁵ Nejprůhodnější odpověď na tento přístup přišla od jiného významného polského básníka Zbigniewa Herberta, který byl na rozdíl od Miłosze nucen zůstat ve stalinistickém Polsku a musel vynaložit velké úsilí, aby nepřistoupil na kompromis s režimem. Jeho odmítnutí pilulky neznamenal nějakou konečnou stanicí trýzněné duše, ale bylo pro něj „zásadní otázkou vkusu“. Pro Herberta byla podoba tehdejšího režimu na zvracení. V rozhovorech obviňoval spisovatele, kteří publikovali na počátku 50. let, z toho, že tak činili „ze strachu a špatného svědomí“ nebo jen ze „zlišných motivů“.⁶⁶

Z velké části jsou však pohledy obou spisovatelů činěny z neúplné perspektivy. Miłosz opustil Polsko v roce 1951 a strávil větší část konce 40. let

Ke kritice politického chování východoněmeckých univerzit v červnu 1953 viz Kowalczyk, „Volkserhebung“; Huschner, „Der 17. Juni 1953“. Viz též Torpey, *Intellectuals*, který se zabývá kriticky myslícími intelektuály ve východním Německu, avšak soustředí se především na 80. léta.

⁶⁴ Kuroń a Żakowski, *PRL*, s. 42. Viz též Kuroń, *Wiara i wino*. K dalším odkazům a diskuzím viz Kersten, *Między wyzwoleniem*, s. 100–162; Praszalowicz, „Inteligencja“; Trznadel, *Hariba*, a Stabek, *Intelektualistów*.

⁶⁵ „Lidé na Západě mají tendenci posuzovat situaci v porobených státech v pojmech, jako jsou moc a nátlak. To není správné. Existuje tu i vnitřní touha po štěstí a harmonii, která leží hlouběji než obyčejný strach nebo touha uniknout mizerii fyzické destrukce.“ Miłosz, *Captive Mind*, s. 6, 12.

⁶⁶ Trznadel, *Hariba*, s. 184. Zkrácená verze vyšla pod názvem „An Interview“.

jako diplomat ve Washingtonu. Herbert žil v Polsku, avšak v jakési vnitřní emigraci. „Žádná síla na zemi“ by ho nedonutila přečíst Stalinovu *Stručnou historii komunistické strany Sovětského svazu*.⁶⁷ Neznal každodenní uvažování spisovatelů stalinského období. Otázkou je, jak vedoucí představitelé inteligence přijímali komunistický režim. Jak přesně se mu podrobovali a jaké pro to měli důvody? Předkládaná kniha se snaží odpovědět na tyto otázky analýzou části intelektuální elity, univerzitních profesorů a studentů, kteří byli sice možná méně známí než spisovatelé, avšak díky své roli ve výuce byli při reprodukci národního sebeuvědomění stejně důležití. Možná Miłoszův pohled přehání ošidná vábení stalinismu, Herbertův dichotomní pohled však zase nemůže být spravedlivý ve vztahu k celkové realitě. Je ironické, že Herbertova obvinění se objevila v rozhovoru s literárním historikem Jackem Trznadalem (narozen 1930), který byl jako mladík vášnivým stalinistou na Wroclawské univerzitě a vyrušoval při přednáškách „idealistického“ profesora literatury Kolbuszewského.⁶⁸ Buď je Trznadelův antikomunismus jeho nově získanou podobou, nebo je celý tento příběh komplikovanější. Obecně je možno říci, že dřívější komunističtí intelektuálové mají tendenci poté, co přejdou do politické opozice, a to bez ohledu na zemi, ve které žijí, své působení v komunistickém hnutí přejít mlčením nebo podávají jen velmi málo informací o tom, co, proč a jak dělali.⁶⁹

Mladší generace intelektuálů zejména v Československu nebyla tak zdrženlivá, když se zmiňovala o důvodech, které je vedly ke vstupu do komunistické strany. Několik komunistických představitelů, kteří se proslavili v průběhu Pražského jara, jako byli Jiří Pelikán, Čestmír Císař, Zdeněk Mly-

⁶⁷ Trznadel, *Hariba*, s. 183–184. Podobně jako ostatní velká díla, i kniha C. Miłosze je vnitřně rozporuplná, neboť na jedné straně přiznává strach z vnitřního přesvědčení a slabost Nové víry, na druhé straně však melancholicky dumá nad jejím triumfem. Gobineaův Ketman maskoval pravé náboženské přesvědčení, avšak náboženské vyznání bylo vzhledem k šarádám v komunistickém Polsku druhořadé. Jednalo se spíše o reflexivní a někdy ritualizovanou formu rezistence spíše než o stav mysli. Podobně jako Orwellův román *1984* i Miłoszova kniha byla myšlena jako varování. Viz též Miłoszovu autobiografii *Native Realm*, s. 120, kde píše: „Každý, kdo tvrdí, že síla nemůže zvítězit nad argumenty, nedoceňuje charakter politiky, kde vítěz bere všechno.“

⁶⁸ Trznadel, *Hariba*, s. 9–38.

⁶⁹ Viz Schaff, *Pora*; Kott, *Still Alive*; Knapp, *Proměny*; Havemann, *Warum*; Kuczynski, *Ein linientreuer*. Výjimkou v těchto pamětech je Kolman, *Die verirrte Generation*. Klempererovy otevřeně psané paměti nazvané *So sitze ich* dávají nahlédnout do myšlenek německého komunistického intelektuála.

nář, Jiří Hájek a Alexander Dubček, zanechalo o svých zkušenostech mladých komunistů v poválečném období své vzpomínky. Větší vypovídací hodnotu však mají memoáry ne tak známé osoby, jakou byla nadaná překladatelka a vdova po oběti procesu se Slánského protistátním centrem Rudolfu Margoliovu Heda Margoliusová-Kovályová.⁷⁰ Její rozhodnutí vstoupit do komunistické strany bylo zčásti dáno národní zkušeností vyplývající z faktu, že Československo bylo zrazeno Západem v roce 1938 a osvobozeno z Východu v roce 1945, zčásti i zřejmým morálním kreditem komunistů, kteří byli jako její otec a manžel vězněni v koncentračních táborech. Kovályová o tom napsala: „Chovali se jako bytosti vyššího druhu. Jejich idealismus a stranická disciplína jim daly sílu a vytrvalost, se kterou jsme se my ostatní nemohli měřit.“⁷¹

V případě poválečného Německa hovořil Jeffrey Herf o rozdělené paměti, která dělila zemi na západní a východní část. I v generaci, která v Československu politicky dospěla po roce 1945, byly jejich názory a paměť rozděleny. Oponentům komunistů, kteří nepodlehli výše citované logice Hedy Margoliusové, však nebylo umožněno své názory veřejně obhájit. Po Únoru 1948 byli odpůrci komunistů systematicky odstraňováni ze všech součástí kulturní a intelektuální sféry a nejvíce právě z vysokých škol. V čistkách, které proběhly v lednu a únoru 1949, mladí komunisté vyloučili z vysokých škol jednu čtvrtinu svých spolužáků. Na některých fakultách, jako byla například fakulta právnická, počet vyloučených dokonce dosáhl celé poloviny. Vyloučení studenti museli nastoupit do manuálních zaměstnání, odkud již nevedla cesta zpátky.

Obecné úvahy komunistické části mladé generace nebyly z tohoto důvodu vystaveny žádné konfrontaci. Z jejich úvah asi nejvýše stojí mýtus o zvláštní československé cestě k socialismu. Heda Margoliusová-Kovályová napsala, že „nikdo nepochyboval, že si budeme moci své záležitosti řídit sami, a to způsobem, který se bude odlišovat od ruského totalitního modelu. Národní cesta k socialismu byla základem našeho uvažování. Týkalo se to dokonce i myšlenek Klementa Gottwalda, generálního tajemníka KSČ. Gottwalda v tom utvrzoval dokonce i samotný Stalin. Maršál Tito, který zavedl zvláštní druh komunismu v Jugoslávii, byl svého času

⁷⁰ Viz její knihu *Under a Cruel Star*. Viz též Pelikán, *Ein Frühling*; Císař, *Člověk*; Mlynář, *Nightfrost*; Hájek, *Paměti*, a Dubček, *Hope*.

⁷¹ *Under a Cruel Star*, s. 59. K méně heroické stránce chování komunistů v nacistických koncentračních táborech viz Buber-Neumann, *Milena*; Niethammer, *Der gesäuberte Antifaschismus*.

hrdinou a následování jeho příkladu v naší zemi se zdálo být reálnou možností.“⁷²

Těmito slovy Kovályová nechtěně odhalila pravdu o československém komunismu. V době, o které psala, Tito budoval stalinistický režim. A budování stalinismu bylo též programem Gottwalda a jeho strany. Již dávno před únorovým převratem roku 1948 a před vyvrcholením stalinistického období užívali českoslovenští komunisté pro uchvácení veškeré moci stalinistických metod. Patřila mezi ně eliminace politických oponentů násilnými prostředky a degradace intelektuálního a kulturního života společnosti. Jejich cesta k socialismu byla vždy založena na politickém teroru. Co neslibovali a co ani nemohli předpokládat, byl fakt, že jimi rozpoutaný teror by mohl zasáhnout nejen jejich třídní nepřátele (za kterého byla pokládána například nacisty vězněná „buržoazní“ bojovnice za práva žen Milada Horáková popravená v zinscenovaném procesu v roce 1950), ale že by mohl zasáhnout i samotné členy komunistické strany.⁷³ Ve vzpomínkách československých komunistů se československá verze socialismu deformovala ve stalinismus teprve tehdy, když se jich teror režimu osobně dotkl.

Na rozdíl od propagandy komunistických vítězů v Československu z roku 1948, velká část mladé poválečné generace v roce 1945 komunismus odmítala. Ukázalo se to v řadě států střední a východní Evropy například v poválečných volbách studentských reprezentací. Nebylo tomu tak proto, že by si studenti přáli návrat starých pořádků či že by se snažili zakrýt kolaboraci, ale proto, že jasně vnímali nebezpečí, které radikální levice představovala pro občanská práva a intelektuální svobody. Ve východním Německu si studenti za své zástupce několikrát zvolili představitele liberálních či křesťansko-demokratických směrů, kteří získali zásluhu v boji proti národnímu socialismu. Předstávali i opozici proti komunismu jako nové formě totalitního režimu.⁷⁴

⁷² *Under a Cruel Star*, s. 63; Herf, *Divided Memory*.

⁷³ Autoři paměti uvedení výše v poznámce č. 70 často ani slovem nezmiňují komunistický teror proti nekomunistům a téměř se nezabývají stalinismem, který pomáhal budovat. Viz například paměti A. Dubčeka (narozeneho v roce 1921), které věnují jen sedm z téměř 300 stran období let 1948–1954. Viz *Hope*, s. 59–65. V Jugoslávii se jiná forma socialismu začala prosazovat teprve po roztržce mezi Stalinem a Titem. K prvním poválečným letům v Jugoslávii viz McClellan, „Postwar Political Evolution“, s. 125–131.

⁷⁴ K vysokému počtu antifasistů mezi politickými oponenty komunistů ve východním Německu viz níže kapitolu 6, pozn. č. 649. K výsledkům studentských voleb v roce 1947 v českých zemích a ve východním Německu viz níže kapitolu 5, pozn. č. 548; kapitolu 6, pozn. č. 637. *Daily Telegraph* o knize Kovályové napsal, že se jedná „o portrét celé generace nejen v Československu, ale v celé východní Evropě“. Avšak popisy Kovályové jsou vysoce selektivní. V debatách, které se po válce

Žádné ze vzpomínek napsaných československými komunisty nevysvětlují, jak bylo možné, že se tito mladí, citliví a inteligentní lidé mohli připojit k hnutí, jehož kulturní a intelektuální politiku formulovali takoví dilettanti, jako byli Gustav Bareš a Ladislav Štoll, a jehož ministrem informací byl Václav Kopecký zcela ignorující intelektuální život.

Tato kniha neporovnává vyčerpávajícím způsobem jednotlivé univerzity a systémy vysokého školství, ale spíše se soustředí na politiku komunistických stran vůči vysokým školám, aby tak třem zvoleným případům dodala nové perspektivy. Zaměřením na profesní složení učitelského sboru ve společenských vědách a na systém přijímání studentů se kniha pokouší analyzovat univerzity z pohledu, kterým je viděly komunistické strany: jako nástroj ideologické a společenské transformace.⁷⁵ Od prvních poválečných let komunisté zřetelně rozlišovali mezi přírodními a technickými vědami na jedné straně a společenskými vědami na straně druhé. Například 30. července 1947 člen Německé správy pro vzdělávání v sovětské okupační zóně (DVV) ve Východním Berlíně pronesl následující poznámku o přijímání studentů k postgraduálnímu studiu:

„Kandidáti pro lékařské, matematické a technické obory musí mít v každém případě dostatečnou odbornou (*fachlich*) způsobilost. Kromě toho musíme trvat na tom, že musí zastávat pozitivní politické názory v našem smyslu. Pro kandidáty ze společenskovedních fakult je nejdůležitější podmínkou politická spolehlivost. V těchto oborech mohou být uchazeči přijati, i když neabsolvovali předepsané curriculum, pokud prokáží, že mají vytvořeny předpoklady pro úspěšné doučení.“⁷⁶

Relativně málo prostoru je v této knize věnováno lékařství nebo přírodním vědám, v nichž se ve všech třech sledovaných státech podařilo zachovat významný prvek kontinuity, ať již osobní nebo v podobě milieu oboru.⁷⁷

uskutečnily v jejím malém pražském bytě, se obrany západní demokracie ujal důstojník Franta, který „válku prožil jako živočich spící zimním spánkem“ a odmítl Koválové poskytnout útočiště poté, co uprchla z nacistického pochodu smrti. Jeho oponent Zdeněk byl „přiját do komunistické strany někde ve stanu, v lese, za svitu svíček a se samopalem v rukou... Vše co řekl, znělo silně a přesvědčivě, protože to řekl právě on.“ Cítila se „provinilá, když souhlasila s jeho oponentem Frantou, který byl tak racionální a nikdy nezapomněl, kdo mu dává chleba“. *Under a Cruel Star*, s. 57–58.

⁷⁵ K hlavním požadavkům SED na vysokoškolské vzdělávání viz kapitola 2, pozn. č. 165.

⁷⁶ BAAP, R2/1447, s. 196–197. Viz též poznámky polského komunistického funkcionáře Jakuba Bermána, které údajně pronesl na schůzi vědecké rady (*rada naukowa*) ministerstva školství 16. července 1945. AAN, MO, 2801, k. 50–51.

⁷⁷ K provokativním názorům na kontinuitu ve východoněmeckém vysokém školství viz Ash, „Verordnete Umbrüche“. K rezistenci lékařských fakult vůči ideologickému ovlivňování viz Ernst, *Die beste Prophylaxe*, a Jessen, „Akademische Elite“.

Z dvojí funkce univerzit – vytvářet a předávat znalosti a vytvářet elity, se tato kniha zaměřila na tu druhou, i když je jasné, že kontinuita profesorského sboru zároveň měla významný vliv na obsah jednotlivých vědních oborů. Například pokračování několika předválečných historických, filozofických a sociologických škol v Polsku přispělo k relativní vyspělosti polských společenských věd v rámci východního bloku. Na podporu tohoto tvrzení je možno připomenout mezinárodní ohlas takových osobností jako Leszek Kołakowski, Zygmunt Bauman, Andrzej Walicki, Witold Kula nebo Bronisław Geremek. Všichni jmenovaní studovali u předválečných profesorů a publikovali významná vědecká díla v prostředí Polské lidové republiky. Avšak stalo se tak až v poststalinistickém období. Mezi lety 1949 a 1955 byly rozdíly v aplikaci stalinistické ortodoxní ideologie v českých, polských či východoněmeckých publikacích z oblasti společenských věd více méně zanedbatelné. Navíc čistky, které postihly československé společenské vědy na počátku 50. let, nezabránily na počátku let 60. tomu, aby se tyto obory začaly znovu probouzet. V Praze a Brně vznikaly prvotřídní sociologické studie, mladší historici začali kriticky zkoumat nedávnou minulost. Došlo k navázání spolupráce mladých schopných marxistických vědců, jako byl Pavel Machonin, se staršími, dosud žijícími představiteli, jako byl například Josef Král. Tento nadějný vývoj byl přerušen porážkou Pražského jara. Možná, že liberalizace 60. let mohla přinést mezinárodně renomované společenské vědce i ve východním Německu. Zde však byla situace komplikována tím, že NDR musela vždy nabídnout „socialistickou“ alternativu západní polovině země, a to komplikovalo zapojení východoněmeckých odborníků do mezinárodní spolupráce.⁷⁸ Tato studie se snaží ukázat, že zkoumaná politika zvoleného období sice vytvořila podmínky a kontext dalšího vývoje společenských věd a dalších oborů, avšak tento vývoj nede-terminovala.

Kniha se zabývá třemi zeměmi zčásti proto, že větší počet případů by bylo obtížné zvládnout, ale zčásti i proto, že zvolené státy vytvářejí přirozený kontext v rámci střední a východní Evropy. Všechny východoněmecké, polské a české univerzity byly založeny na rakousko-německém modelu vysokého školství a profesorský sbor se vytvářel obdobným způsobem, včetně postgraduálních studií a habilitací pod dohledem takřka všemocných

⁷⁸ Viz například vyličení reformního úsilí skupiny mladých učenců na Humboldtově univerzitě v 60. letech (Uwe-Jens Heuer, Klaus Korn, Wolfgang Heise). Bresch a Noack, „Freiheit im Sozialismus“.

profesorů příslušných oborů. Před první světovou válkou profesori a studenti volně přecházeli mezi českou a německou univerzitou v Praze a univerzitami v Lipsku či Krakově. Podobnost akademického života vysokých škol zkoumaného regionu pomáhá, obdobně jako uniformní logika sovětské zace, lépe identifikovat odlišnosti české, polské či východoněmecké politické kultury.

Tři zkoumané společnosti též vytvořily přirozenou jednotku v myšlení komunistických politiků, kteří navzdory klasickému moskevskému pohledu na mezinárodní vztahy na počátku 50. let navštěvovali sousední státy, aby se v nich poučili, jak uvést v život sovětský model společnosti. A tak tomu bylo i v československém, polském a východoněmeckém případě.⁷⁹ Přeshraniční spolupráci těchto tří států umožnila také bezproblémová komunikace. Čeští a polští akademici si spolu jednoduše psali a rozprávěli ve svých jazycích a také s německými vědci a funkcionáři se díky znalosti němčiny snadno domluvili. Kontakty s Maďarskem či s dalšími státy dále na jihovýchod nebyly ani tak jednoduché, ani tak intenzivní.⁸⁰

Slovensko se do kontextu zvoleného pro tuto knihu nehodí, neboť před první světovou válkou neexistovala žádná samostatná slovenská akademická elita. Ta vznikla teprve během meziválečné Československé republiky s pomocí českých vysokoškolských učitelů, kteří sehráli rozhodující úlohu při založení univerzity v Bratislavě. V rámci Československa byly slovenské vysokoškolské záležitosti řízeny zvláště ze slovenského hlavního města Bratislavy a to umožnilo pojednávat o Slovensku jako o samostatné entitě. Pokud jsou v práci uvedeny zmínky o Československu, je to v těch případech, kdy existovala jednotná politika pro celý stát.

Historikové zabývající se státy východní Evropy zaujali vůči východnímu Německu ambivalentní postoj. Většina z nich o něm pojednává mimo vlastní východoevropský kontext, a to zčásti kvůli specifčnosti německých dějin, zčásti kvůli vztahu socialistické poloviny Německa k západnímu sousedu a zčásti kvůli tomu, že tento státní útvar po roce 1989 zanikl. Joseph

⁷⁹ Předtím, než v roce 1950 českoslovenští komunisté připravili svůj vlastní zákon o vysokých školách, inspirovali se sovětským a polským případem. Když si v listopadu 1951 jeden z komunistických funkcionářů stěžoval na stav studia dělníků, výslovně se zmínil o situaci ve východním Německu a v Polsku. SÚA, AÚV KSC, f. 19/7, a. j. 321, s. 124–125. Východoněmečtí funkcionáři zase na počátku roku 1950 navštívili Polsko, aby zde prostudovali, jak probíhají dělnické kurzy. BAAP, R3/145, s. 374–381.

⁸⁰ K vývoji vysokého školství v Maďarsku v poválečném období viz Péteri, *Academia and State Socialism*.

Rothschild napsal, že jeho rozhodnutí vynechat ve své knize *Return to Diversity* (Návrat k rozdílnosti) hlubší analýzu východního Německa „bylo odůvodněno dějinami, které způsobily, že tento rádobý stát zmizel z mapy Evropy“.⁸¹ Také historikové zabývající se východním Německem většinou souhlasili s tím, že tento stát měl specifické postavení, a státům ležícím dále na východ se proto nevěnovali.

Ať již považujeme východní Německo za součást východní Evropy nebo ne, v této knize pokládáme NDR za součást sovětského bloku. O východním Německu a o východní Evropě přináší totiž tato studie poznatky, které by jinak mohly zůstat opomenuty. Mimo jiné pomáhá vysvětlit relativní stabilitu východoněmeckého komunistického režimu. To, co vyplývá z východoněmeckých dějin z perspektivy vysokého školství, lze shrnout do čtyř bodů. Jsou jimi bezprecedentní likvidace legitimacy starých elit, vláda pevné ruky a zájem sovětské vojenské správy o vývoj ve východní Německu, pokračování masivní migrace lidí přes otevřenou hranici, jedinou v rámci sovětského bloku, a konečně relativně soudržná a rozhodná vládnoucí vrstva státu. Srovnávací perspektiva pak kromě jiného říká, že východoněmecké společnosti je třeba rozumět ze sociologického hlediska, a to možná více než kterékoli jiné socialistické společnosti. Východoněmecká společnost byla poválečným výtvozem, který vytvářela svými promyšlenými nástroji a intervencemi neobvykle rozhodná komunistická stranická elita.

Poslední faktor, který hovoří ve prospěch srovnávacího přístupu komunistické politiky ve vztahu k vysokému školství v těchto zvolených třech společnostech, se týká archivních dokumentů, které ve sledovaných letech stalinistického období vytvořily ústřední výbory komunistických stran ve Východním Berlíně, v Praze a ve Varšavě. Ukazují na téměř identické organizační principy se stejným dělením komunistické nomenklatury, se kterým se můžeme setkat v Sovětském svazu. Zdá se, že se odlišuje jen jazyk a způsob uspořádání fondů. To samé je možno konstatovat o fondech ministerstev školství těchto tří zemí. Historikové, kteří v těchto archivech bádají, tak mají pocit, že se ocitli v jednom odděleném světě.

⁸¹ Rothschild, *Return to Diversity*, s. ix. Brzezinski, Simons a Schöpflin NDR do východní Evropy zařazují, Okey ji z ní vylučuje.